

Agnieszka Przywara
Rzeszów

Filigrany na kartach starodruków z biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Rzeszowie¹

Jedną z bibliotek funkcjonujących się na terenie Rzeszowa jest Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego. Powstała w 1993 roku w momencie erygowania seminarium. Główny zrąb pierwotnego księgozbioru stworzono na bazie darów licznych osób duchownych i świeckich, jak również instytucji oraz pokrewnych uczelni z ościennych diecezji. Gromadzenie zbiorów jest ukierunkowane przede wszystkim na literaturę teologiczno-filozoficzną, zgodną z profilem kształcenia WSD. Jednakże w księgozbiornie znajdują się również książki o innym charakterze; i chociaż odbiegają one swą tematyką od profilu podstawowego, to jednocześnie podnoszą rangę księżnicy. Biblioteka, która ma w swych zbiorach stare druki jest szczególnie nobiletowana. Rzeszowska księżnica seminaryjna posiada wprawdzie niewielki zbiór książek starodrucznych, lecz bardzo cennych ze względu na warsztat, w którym je wytworzono.

Kolekcja ta liczy obecnie 29 starych druków². Wszystkie trafiły do tutejszej placówki w drodze darów od nieustalonych w większości przypadków osób. Wyjątek stanowi egzemplarz pt. *Joseph somnians complectens falsas variorum imaginationes* autorstwa Joannesa z Heumen³, który został podarowany tutejszej bibliotece przez ks. dra Sławomira Zycha. Trzy ostatnio dołączone woluminy zostały przekazane przez ks. Bogusława Bogaczewicza, proboszcza parafii we Fryszaku. Początkowo książki te przechowywane były w magazynie głównym. Od trzech lat zabezpieczono je w oddzielnej zamykanej szafie. Szersze zainteresowanie omawianym zbiorem przez piszącą tę pracę pozwoliło na odkrycie wielu ciekawych aspektów związanych z badanymi woluminami. Liczne zapiski mar-

¹ Artykuł jest fragmentem pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem dr hab. Anny Kamler w Instytucie Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych Uniwersytetu Warszawskiego.

² Opisywane filigrany pochodzą z 26 książek. Trzy pozostałe trafiły do Biblioteki już po złożeniu artykułu do druku. Są to: Ioanne de Carthagera, *Homilie catholicae od Sacris arcanis deiparae Mariae et Iosephi*, Coloniae Agrippinae, apud Ioannem Kinchium, 1641; T. Mangeart, *Octave de sermons pour les morts*, t. 1, Nancy, chez Leseure, 1739; Zbiór kazań w języku polskim wydany po roku 1766. Brak strony tytułowej i zły stan techniczny książki uniemożliwiły podanie dokładnego opisu bibliograficznego ostatniego z wymienionych starych druków.

³ Antwerpiae, pro Gerardo Sickens, approbat. 1660.

ginalne a także różne dedykacje i pieczęcie pozwalają na przypuszczenia, co do pierwotnych właścicieli opisywanych ksiąg, ich zainteresowań a nawet myśli, które nasunęły się owemu czytelnikowi w danej chwili i pozostawiły swój ślad w postaci notatek i glos. Najstarsza książka pochodzi z roku 1596, najmłodsza z 1800. Najwięcej prezentowanych tu woluminów zostało wydanych w XVII i XVIII wieku. Przeważają druki w języku łacińskim. Pozostałe to teksty francuskie, niemieckie i polskie. Najczęściej występującym miejscem wydania są tereny Cesarstwa Niemieckiego. Po trzy książki powstało w Polsce i we Francji, natomiast pojedyncze w Holandii i Szwajcarii.

Dobrze zachowany znak wodny pozwala niejednokrotnie na ustalenie z jakiej czerpalni pochodził papier, na którym wytłoczono dane dzieło. Po raz pierwszy taki znak pojawił się we włoskiej papierni z Fabriano w roku 1280. Początkowo kształty filigranów nie były zbyt skomplikowane. Najczęściej przyjmowały formę krzyża, koła, owalu czy gwiazdy. Często dużą rolę odgrywały symbole religijne. Z czasem znaki wodne zaczęły odzwierciedlać kształty bardziej skomplikowane. Wiele form zaczerpniętych zostało z życia codziennego oraz z przedmiotów, którymi papiernik otaczał się na co dzień. Stąd też filigrany przedstawiające narzędzia, części ubioru, przedmioty związane z gospodarstwem domowym a także dotyczące samej papierni np. takie jak: koło wodne, waga, prasa itp. Coraz częściej pojawiają się znaki związane z kultem religijnym [pastorał, monstrancja], a także z życiem dworskim [korona, berło]. Pomysłów dostarczał też osprzęt rycerski [kusza, hełm, strzała, miecz]. Niekiedy kształt filigranu związany był z miejscem czy regionem, w jakim znajdowała się papiernia, np. w okolicach nadmorskich mógł to być kompas, statek czy kotwica. Bardzo często znaki wodne przyjmowały kształty zwierząt nie tylko znanych papiernikowi, ale i egzotycznych [słoń, lew]. Również nieograniczona fantazja rzemieślnika podsuwała mu pomysły na formę filigranu. Stąd nie trudno wśród zachowanych znaków wodnych odnaleźć różnego rodzaju smoki, syreny, jednorożce, gryfy itp. Z czasem coraz powszechniejsze staje się wykorzystywanie jako filigranu herbów rycerskich czy miejskich⁴. Bardzo szybko tematyka filigranów przestała być przypadkowa. Znaki wodne przede wszystkim wskazywały na warsztat, z którego pochodził dany papier. W Europie Środkowej znak wodny najczęściej przedstawiał herb właściciela gruntu, na którym znajdował się młyn papierni czy oraz właśnie świadczył o pochodzeniu arkusza papieru. Herb właściciela to przeważnie herb rycerski lub miejski i taki znak wodny stał się dominujący również w polskich papierniach⁵.

Znaki wodne odnajdywane na starym papierze od dawna budziły zainteresowanie. Pierwsze wzmianki, dotyczące jednakże bardziej kolekcjonerstwa niż naukowego podejścia badawczego, sięgają XVI wieku; nasilają się zwłaszcza na przełomie wieku XVIII i XIX. W efekcie poszukiwania te doprowadziły do powstania odrębnej dyscypliny badawczej, filigranistyki, która zaliczana jest do nauk pomocniczych historii⁶.

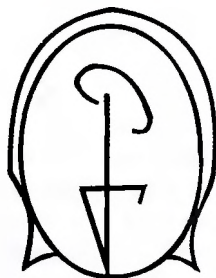
⁴ K. Maleczyńska, *Dzieje starego papieru*, Wrocław 1974, s. 130-133.

⁵ Tamże, s. 134.

⁶ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, wyd. 6, Warszawa 2006, s. 311.

Z biegiem czasu zaczęły powstawać katalogi filigranów. Większość takich wydawnictw sporządzana jest w oparciu o przerysy ręczne prezentowanych znaków wodnych. Jednym z pierwszych takich zestawień był album wydany w roku 1899 przez rosyjskiego uczonego N. P. Lichaczewa. W swoim dziele zawarł znaki wodne odnalezione na papierach przechowywanych na terenie Rosji. Filigrany przedstawione w tym katalogu pochodzą w dużej mierze z papierów importowanych do Rosji, między innymi i z polskich czerpalni. Prawie w tym samym czasie powstał katalog znaków wodnych utworzony przez szwajcarskiego handlowca Karola Mojżesza Briqueta. W swojej wieloletniej pracy zgromadził 44 000 przerysów filigranów, zebranych z dokumentów przechowywanych w wielu europejskich archiwach i bibliotekach. Z tego potężnego zbioru wybrano 16 000. Na tej bazie powstało monumentalne dzieło, wydane w czterech tomach w Genewie pt. *Les filigranes*. Jednakże z czasem okazało się, że wydanie drukiem wszystkich odnalezionych filigranów europejskich jest rzeczą niemożliwą. Dlatego stale tworzy się zbiory znaków wodnych, które nie były publikowane drukiem. Takie duże zestawienie w okresie międzywojennym sporządził m.in. uczonej niemiecki Karol Teodor Weiss. Po wojnie znacznie poszerzył je jego syn, Wisso Weiss. Katalog Weissów liczy 173 000 oryginałów oraz 42 000 przerysów. Także bardzo wartościową kolekcję stworzył Alfred Schulte, który zgromadził 160 000 oryginalnych filigranów⁷. Wielkim dziełem jest także wielotomowa praca Gerharda Piccarda, w którym udokumentował około 120 000 kart ze znakami wodnymi⁸.

Biblioteka WSD w Rzeszowie posiada, jak już wspomniano, niewielki zbiór książek starodrukowych. Jednakże, można je zaliczyć do bardzo interesujących ze względu na unikatowe zapisy proveniencyjne czy piękne oprawy. Prezentowane poniżej odbicia filigranów w wielu przypadkach nie zostały odnalezione w materiale porównawczym, co pozwala wysnuć wniosek, że być może są tu prezentowane po raz pierwszy.

Rys. 1

⁷ K. Małeczynska, dz. cyt., s. 165-169.

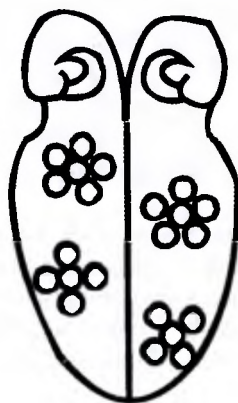
⁸ Dzięki powstałemu w archiwum stuttgartckim projektowi dzieło Piccarda dostępne jest także w wersji elektronicznej. Forma ta pozwoliła również na udostępnienie wszystkich filigranów zgromadzonych przez G. Piccarda, bowiem wydanie tradycyjne nie zamieszczało wielu znaków ze względu na zły stan zachowanych materiałów. Zob. Hauptstaatsarchiv Stuttgart [online]: <http://www.piccard-online.de/start.php> [dostęp 3 listopada 2009].

Filigran ten (rys.1), występuje w dwóch tytułach: *Mądrości Syracha, czyli Eklezjastyk* w interpretacji Johanna Drusiusa oraz w komentarzu do tej księgi biblijnej tego samego autora⁹. Oba dzieła zostały wydane w roku 1596. Pierwsze z wymienionych dzieł wydrukowano w Holandii w miejscowości Franeker. W drugim, na stronie tytułowej nie podano miejsca wydania. Jednakże skoro do druku użyto papieru z tej samej piąrnicy (świadczą o tym powtarzające się znaki wodne), można mniemać, iż również komentarz został wydany w tym samym miejscu.

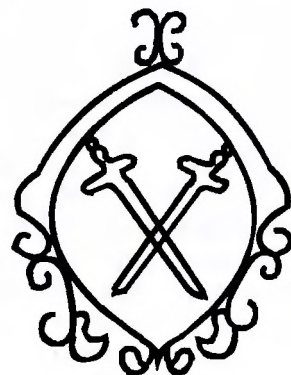
Prezentowany filigran jest jednym z wielu odnalezionych na kartach tych dwóch dzieł. Przedstawiony znak może być zaczerpnięty z runicznego alfabetu germańskiego. Po odwróceniu symbolu otrzyma się runę PARD. Oznacza ona konia a także boga wojny Wotana¹⁰. Ogólnie wiadomo, że według wierzeń z runami wiąże się rodzaj magii. Być może wytwórca papieru, na którym pojawił się taki filigran wierzył w jakąś moc, która miała mu przynieść zyski związane z produkcją i zbytem wytwarzanego papieru.

Rys. 2

Rys. 3

Rys. 4

Trzy kolejne filigrany (rys. 2, 3, 4) zostały odbite, tak jak poprzedni znak wodny, z wyżej wymienionych dzieł Johanna Drusiusa wydanych w roku 1596 w Holandii. Papiernictwo holenderskie rozwinęło się na szerszą skalę po roku 1592. Wcześniej istniały nieliczne młyny papiernicze, z czego udokumentowana jest działalność czerpalni z Dordrecht i Arnhem. Najwięcej piąrnicy powstało najpierw w okręgu Veluwe, a później w okolicach zatoki Zuiderzee¹¹. Ośrodki te leżą w niezbyt wielkim oddaleniu od miasta, gdzie oba omawiane dzieła zostały wydane. Jest więc bardzo prawdopodobne, że papier na którym je wydrukowa-

⁹ *Σοφία Συραχ = sive Ecclesiasticus*, Franekeræ, excudebat Aegidius Radaeus Ordinum Frisiae Typographus, 1596; *Sapientiam Iesu Sirach : seu Ecclesiasticum castigationes sive notae*, [B.m.], [B.w.], 1596.

¹⁰ Por. P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny*, Warszawa 1997, s. 210-212.

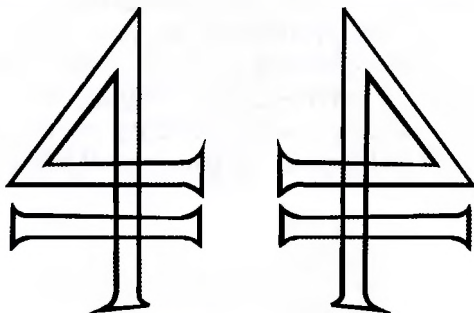
¹¹ *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. Aleksander Birkenmajer [i in.], Wrocław 1971 (dalej cyt. EWOK), szp. 890.

no pochodził z kilku różnych czerpalni funkcjonujących na terenie Holandii. Jednakże trzeba również zaznaczyć, że papier ten mógł także pochodzić z importu, np. z Niemiec, które graniczą z Niderlandami. Stamtąd też najprawdopodobniej pochodzi jeszcze jeden znak wodny odnaleziony w tych dwóch dziełach.

Rys. 5

Tzw. „mały wieniec” zawsze występował w znakach wodnych przedstawiających herb Saksonii. Najstarsze filigryny z tym symbolem pochodzą z drugiej połowy XV wieku z Drezna (rys.5) oraz z miejscowości Weisseritz, gdzie długi czas utworzoną tam papiernię prowadziła rodzina Schaffhirt. Jednakże w związku z powstawaniem kolejnych czerpalni, znak wodny z herbem Saksonii zaczął pojawiać się na papierach z innych warsztatów¹². Tak więc można przypuszczać, że czerpalnia, z której pochodzi badany papier, znajdowała się właśnie na terenie Saksonii. Również znak wodny przedstawiający skrzyżowane miecze (rys.4) może wskazywać na papiernię funkcjonującą w tym regionie, gdyż taki symbol był emblematem książąt Saksonii jako mieczników Cesarstwa Rzymskiego¹³. Nie jest więc wykluczone, że papiernia w której pojawił się taki znak wodny, stała na gruntach książęcych lub po prostu należała do któregoś z władców tych ziem.

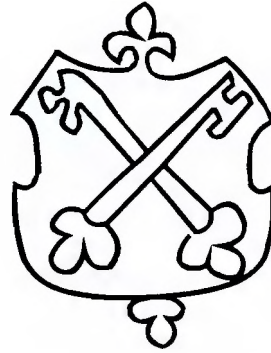
Rys. 6

¹² K. Briquet, *Les Filigranes*, t. 1, Amsterdam 1968, s. 99.

¹³ P. Dudziński, dz. cyt., s. 123.

Filigran odnaleziony na kartach drugiego tomu „Teologii dogmatycznej” wydanej w 1739 r. w Jenie i Lipsku¹⁴, występuje jedynie na dwóch ostatnich czystych kartach książki, tylko jeden raz. Trudno powiedzieć, który z układów symbolu jest poprawny, dlatego zaprezentowano obie możliwości (rys.6).

Znak ten jest identyczny z gmerkiem używanym przez istniejącą w Polsce w XV-XVIII w. organizację zrzeszającą pełnoprawnych górników zwanych gwar-kami. Korporacja ta eksploatowała kopalnie kruszcu głównie w Chęcinach i Olkusu. Do tego stowarzyszenia oprócz mieszczan olkuskich należeli możni panowie, szlachta, dygnitarze a nawet królowie. Z wydobywanego w Olkusu srebra bito monety, na których umieszczano własne znaki¹⁵ [m in. prezentowany powyżej]. Być może papiernik, który był producentem opisywanego papieru zetknął się z taką monetą i uwidocznił na niej gmerk przyjął za filigran w swoim warsztacie?

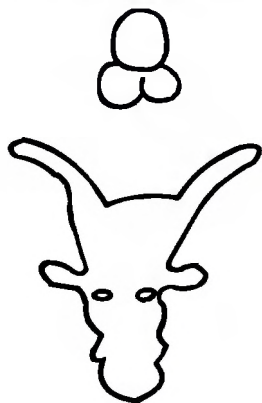
Rys. 7

Drugi z filigranów (rys.7) występujący na stronicach „Teologii” prezentuje skrzyżowane klucze. Motyw ten posiada w swoim herbie Ratyzbona, miasto w Bawarii. Jena i Lipsk, gdzie wydano ten tytuł, leżą w niedalekim sąsiedztwie zarówno od siebie, jak i od Ratyzbony. Jako filigran skrzyżowane klucze w ozdobnym kartuszu były wykorzystywane przez papiernie w ośrodku poznańskim od XVI wieku¹⁶. Nie jest wykluczone, że papier z polskiej czerpalni trafił do niemieckiego drukarza.

¹⁴ J. Carpov, *Theologiae revelatae dogmaticae: methodo scientifica adornatae*, t. 2, Iena et Lipsiae, sumpt. Joh. Adam Melchior, 1739.

¹⁵ Tamże, s. 223 i 226.

¹⁶ K. Maleczyńska, dz. cyt., s. 141.

Rys. 8

Znak przedstawiony na rys. 8 występuje w dziele wydanym w Tybindze w roku 1613¹⁷. Głowa wola to bardzo rozpowszechniony motyw na filigranach. Wół symbolizował Łukasza Ewangelistę, który był patronem cechu malarzy. Cech ten zrzeszał także papierników¹⁸. Natomiast trójliść koniczyny jest według założeń heraldycznych uznawany między innymi za symbol wiecznego trwania¹⁹. Być może papiernik, który użył takiego wariantu, uznał że jego produkt będzie wiecznie trwał i dlatego też przy symbolu własnego cechu umieścił znak trójlistnej koniczyny.

Rys. 9

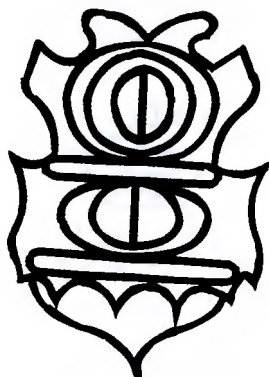
¹⁷ T. Wegelin, *Vera & Authentica relatio de Discursu theologico inter sereniss. et illustrissimos principes ac Dominos, Dn. Georgium Fridericum, marchionem Badensem ... et Dn. Franciscum Ducem Lotharingiae... : opposita falsis et fictiis relationibus, passim stylo fama[ue] de hoc negotio temere leviter[ue] sparsis accessit Iudicum: de novo Jesuitarum contra omnes haereses Amuleto...*, Tubingae, typ. Theodorici Werlini, 1613.

¹⁸ B. Szyndler, *I książki mają swoją historię*, Warszawa 1982, s. 47.

¹⁹ P. Dudziński, dz. cyt., s. 95.

Dwugłowy orzeł (rys. 9) nawiązuje do głowy Janusa, reprezentującego siły stwórcze, wszechwiedzę. Symbol wykorzystywany jako orzeł cesarski w cesarstwie niemieckim, w Austro-Węgrzech oraz Cesarstwie Rosyjskim²⁰. Korona na głowie orła, wprawdzie mocno uproszczona, jednakże pozwala według zasad heraldycznych dopatrywać się w jej kształcie księżęcej korony niemieckiej²¹. Litera „S” na piersiach orła mogłaby sugerować godło Prus, jednakże orzeł w herbie Prus był przedstawiany z jedną głową²². Filigran z orłem dwugłowym posiadała papiernia w Szkle, założona przez typografa lwowskiego Antoniego Pillera w roku 1772²³. Lecz papier, na którym widnieje opisywany znak wodny jest starszy o przeszło 150 lat, więc nie może pochodzić z wyżej wspomnianej papierni.

Badany filigran występuje w dwóch książkach będących zapisem przebiegu rozpraw teologicznych odbytych w Ratyzbonie w roku 1601. Dotyczyły one rozważań nad doktrynami katolickimi. Zostały wydane drukiem w Monachium w 1602 roku²⁴. Miasto to leży na terenie Bawarii, gdzie znajdowało się najwięcej papierni w Niemczech. Z dużym więc prawdopodobieństwem można stwierdzić, że papiernia, z której pochodzi badany papier, znajdowała się właśnie na terenie Bawarii; korona zaś na głowach orła może świadczyć o tym, iż papiernia ta mogła należeć lub stać na gruntach któregoś z książąt bawarskich.

Rys. 10

Na kartach ratyżbońskich rozpraw teologicznych widnieje jeszcze drugi znak wodny (rys. 10). Według opinii Briqueta, taki znak wodny pojawiał się przez bardzo długi okres czasu [od roku 1492 aż po wiek XVII]. Dopatrywano się

²⁰ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, wyd. 2, Warszawa 1991, s. 287.

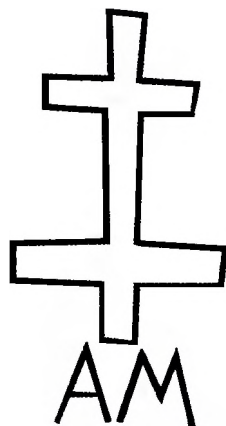
²¹ P. Dudziński, dz. cyt., s. 22.

²² J. Siniarska-Czaplicka, *Katalog filigranów papierni polskich 1500-1800*, Łódź 1983, s. 5.

²³ Tamże, s. 5.

²⁴ *Actorum Colloqui Ratisbonensis de norma doctrinae Catholoeae, et controversiarum religionis Iudice*, edit. secunda, Monachii, ex typogr. Nicolai Henrici, 1602; A. Tanner, *Relatio compendiaria de inicio processu, et fine Colloquii Ratisbonensis*, edit. secunda, Monachii, ex typogr. Nicolai Henrici, 1602.

w nim herbu Pötschnera, patrycjuszowskiej rodziny z Monachium. Papier z tym filigranem rozprzestrzenił się na całym terenie obecnej Bawarii; przeniknął także na południe do Tyrolu w Austrii oraz na północ do Brandenburgii i Kassel²⁵. Ponieważ oba dzieła, w których znajdujemy opisywany filigran, zostały wydane w Monachium, bardzo jest więc prawdopodobne, że papier użyty do druku pochodził z wytwórni znajdującej się na terenie samej stolicy Bawarii lub w jej okolicach.

Rys. 11

Filigran na rys.11 charakteryzuje bardzo prosty kształt podwójnego krzyża. Podobny krzyż występuje w godle zakonu Świętego Ducha de Saxa. Taki filigran miała między innymi papiernia w Prądniku Czerwonym²⁶. Jednakże krzyż herbowy tego zakonu miał rozdwojone końce²⁷, a znak wodny z badanego papieru ma wszystkie końce proste. Podobny w kształcie jest także krzyż lotaryński, godło Lotaryngii. Wprowadził go książę Rene Andegaweński, który umieszczał go jako swój herb na pieczęciach i monetach. Rozpowszechnienie tego znaku datuje się na rok 1471, kiedy to krzyż w takiej formie pojawił się na proporcach lotaryńczyków w bitwie pod Nancy²⁸.

Książka, z której pochodzi omawiany filigran, została wydana w roku 1614 w Strasburgu²⁹. Miasto to leży w niewielkiej odległości od regionu Lotaryngii. Jest prawdopodobne, że na tym terenie istniała papiernia używająca jako znaku wodnego właśnie symbolu Lotaryngii. Stąd też papier z tego warsztatu mógł łatwo trafić do drukarni w Strasburgu. Dlatego chyba bardziej prawdopodobne jest, że filigran występujący na tym papierze jest krzyżem lotaryńskim a nie

²⁵ K. Briquet, *Les Filigranes*, t. 1, s. 160.

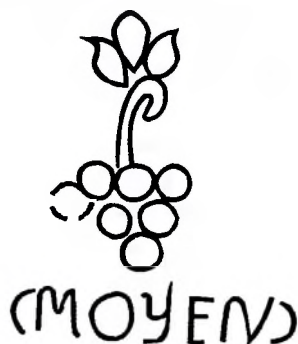
²⁶ K. Małczyńska, dz. cyt., s. 143.

²⁷ P. Dudziński, dz. cyt. s. 102.

²⁸ Tamże, s. 104.

²⁹ Ch. Matthiae, M. Bregtzer, *Disputatio inauguralis de norma et Iudice controversiarum theologiarum*, Argentorati, typ. Joachimi Pedani, 1614.

godłem zakonu duchaków, litery zaś umieszczone pod krzyżem mogą być inicjałami samego papiernika bądź właściciela warsztatu lub gruntu, na którym papiernia się znajdowała.

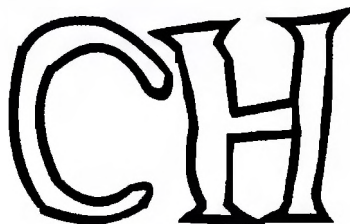

Rys. 12

Filigran (rys. 12) znajdujący się na kartach dzieła pt. *La religion chretienne meditee...* wydanego w roku 1736 w Paryżu³⁰. Moyen to miasto we Francji w rejonie Lotaryngii³¹. Wizerunek winogrona może nawiązywać do tradycji francuskich związanych z wyrobem win. Może papiernik posiadał również winnicę i wykorzystał ten symbol jako znak wodny na swoim papierze?

Dla oznaczenia papieru wprowadzono znaki literowe nazywane filigranami pomocniczymi. Najczęściej były to inicjały właścicieli gruntów, na których znajdowała się dana czerpalnia lub inicjały samego papiernika. Czasem litery te nawiązywały do nazwy miejscowości, w której istniała papiernia³².

Wśród znaków wodnych odnalezionych na kartach starodruków biblioteki WSD w Rzeszowie, znalazły się trzy filigrany literowe.

Rys. 13

Filigran (rys.13) zdjęty z książki pt. *Dzieje i prawa Kościoła polskiego*³³. Tytuł wydany w największej drukarni zakonu pijarów w Warszawie. Trudno powie-

³⁰ Paris, [B.w.], 1736.

³¹ Zob. *Andrees Allgemeiner Handatlas*, 4. vól I. neubearbeit. u. Vermehrte Aufl., hrsg. A. Scobel, Bielefeld u. Leipzig 1900, k. 77-78.

³² A. Wawrzeńczak, *Znaki wodne*, „Spotkania z Zabytkami”, 3:1983, s. 35.

³³ T. Ostrowski, *Dzieje y prawa Kościoła polskiego*, t. 2, Warszawa 1793.

dzieć skąd pozyskiwano papier na potrzeby tej oficyny. Mógł on bowiem pochodzić zarówno z krajowych jak i zagranicznych czerpalni. Odnalezione litery można interpretować różnorako. Może to być np. skrót od łacińskiego słowa „charta”, co znaczy: papier, pismo, dokument³⁴. Mogą to być także pierwsze litery miejscowości, w której znajdowała się papiernia, gdzie ten papier został wyprodukowany. [Np. Chelst – tam istniała papiernia od 1601 roku. Miejscowość ta należała do tzw. ośrodka wieleńskiego]³⁵. Być może są to początkowe litery imienia np. Christophorus [Krzysztof], osoby, która w jakiś sposób była zaangażowana w wyrób tego papieru. A także mogą to być inicjały właściciela gruntu, na którym stała czerpalnia lub samego papiernika.

Rys. 14

Znak wodny na rys. 14 odnaleziony został na tylnej wyklejce dzieła pt. *Kazania y nauki* wydanego w roku 1788 w Warszawie³⁶. Sądząc po układzie liter są to najprawdopodobniej inicjały imienia i nazwiska. Trudno orzec, do kogo mogły należeć. Niemniej w tym okresie działał Michał Gröll (1721-1798), który uważany jest za najwybitniejszego warszawskiego drukarza, księgarza, wydawcę i nakładcę w drugiej połowie XVIII wieku. Miał on zapewnione dostawy najlepszych gatunków papieru³⁷. Nie jest wykluczone, że mógł otrzymywać papier z własnym inicjałem. Wiele prac wydawanych w jego oficynie było nielegalnie przedrukowywanych. Gröll, aby chronić swoje wydawnictwa przed takimi praktykami protestował w licznych odezwach oraz wciąż zabiegał o różne przywileje nakładowe³⁸. Być może właśnie papier z własnym inicjałem miał być również takim zabezpieczeniem własnościowym.

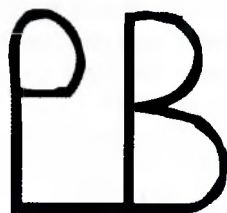
³⁴ Zob. A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, wyd. 4, Warszawa 1992, s. 103.

³⁵ EWOK, szp. 1805.

³⁶ *Kazania y nauki: czyli wykład świętych Ewangelii na wszystkie niedziele y uroczystości tajemnic boskich w roku całym przepisanych sposobem w homiliach dawnych Ojców Świętych używanym*, Warszawa, [B.w.], 1788.

³⁷ EWOK, szp. 883-884.

³⁸ EWOK, szp. 885.

Rys. 15

Filigran z rys. 15 występuje na kartach trzyciomowego dzieła Gabriela Buce-
liniego *Germania Topo-Chrono-Stemmato-Graphica Sacra et Profana* z roku 1655.
Wydane zostało przez nakładcę z Ulm, a wydrukowane w Augsburgu, gdzie już
od XV wieku działała papiernia³⁹. Jest więc bardzo prawdopodobne, że papier na
którym wydano tę książkę pochodził właśnie z tej czerpalni. Litery występujące
w tym znaku wodnym to również najprawdopodobniej inicjały papiernika lub
osoby związanej w jakiś sposób z domniemaną papiernią.

Rys. 16

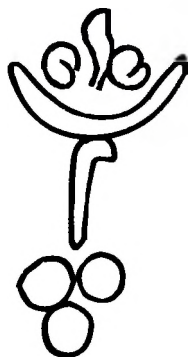
Znak wodny z rys. 16 odnaleziony został w dziele z roku 1613⁴⁰. Wydawca
pochodził z Monachium. Natomiast miejscem druku było miasto Ingolstadt.
Trudno powiedzieć gdzie wyprodukowano papier, z którego został odrysowany
powyższy filigran. Podobne skrzyżowane miecze występowały w herbie kró-
łów Bawarii⁴¹. Nie jest to identyczny układ elementów, ale należy pamiętać, że
w przypadku znaków wodnych wykorzystywane symbole mogły ulegać mody-
fikacji. Jednakże zarówno Monachium jak i Ingolstadt leżą na terenie Bawarii.
W okresie do 1600 roku w Niemczech istniało około 218 papierni, z czego ponad
50 miało swoją lokalizację właśnie w Bawarii⁴².

³⁹ EWOK, szp. 1619.

⁴⁰ G. Vazquez, *Paraphrasis et compendiarie explicatio ad nonnullas Pauli Epistolas*, Inglostadii, Ex
Typographeo Andreae Angermarii : Monacensis, Ioannis Hertstroi, 1613.

⁴¹ Por. International Civic Heraldry [online]: <http://www.ngw.nl/int/dld/bayern.htm> [dostęp: 21
styczeń 2008].

⁴² EWOK, szp. 1619.

Rys. 17

Kolejny filigran (rys. 17) zawierający w swoim wizerunku winogrona, odnaleziony został na kartach „Katechizmu historycznego” wydanego w Paryżu w roku 1768⁴³. Być może papier, na którym odbito ten znak wodny pochodził z tej samej czerpalni gdzie wyprodukowano arkusze, na których wydrukowano książkę już wcześniej opisaną również wydaną w Paryżu w roku 1763. Jednakże w przypadku filigranu przedstawionego wcześniej obok rysunku winogrona została podana nazwa miejscowości – Moyen. Może, więc jakaś inna piapiernia wzorując się na czerpalni z Moyen użyła w swoim znaku wodnym takiego samego symbolu.

Rys. 18

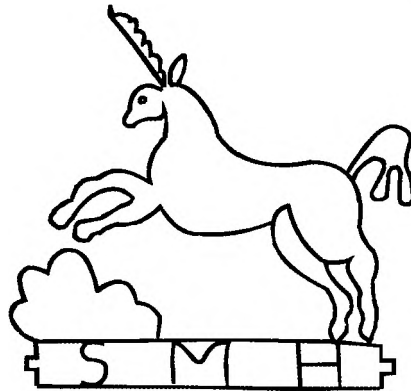
Drugi znak wodny (rys. 18) występujący na kartach „Katechizmu” zawiera nazwę miejscową. Caolas to miejscowość w Szkocji. Jednakże może to być także nazwisko lub jakiś skrót znany jedynie osobie, która go stworzyła.

⁴³ M. Fleuty, *Catechisme Historique : contenant en abrege l' Histoire Sainte & la Doctrine Chretienne*, Paris, chez Herissant Fils Libraire, 1768.

Rys. 19

Przepiękny filigran z rys. 19 odnaleziony został na kartach „Biblii Świętej” wydanej w roku 1693 w Bambergu⁴⁴, mieście leżącym w Bawarii gdzie, jak już wspomniano wcześniej, zlokalizowane było ponad 25% wybudowanych do 1600 roku czerpalni niemieckich. Być może przedstawia on papiernika podczas pracy, a bardzo często jako znak wodny przyjmowano symbole związane właśnie z codzienną pracą warsztatów papierniczych⁴⁵. Nie jest więc wykluczone, że papier na którym wytłoczono tę Biblię pochodził z bawarskiej papierni, która mogła się znajdować również na terenie samego Bambergu.

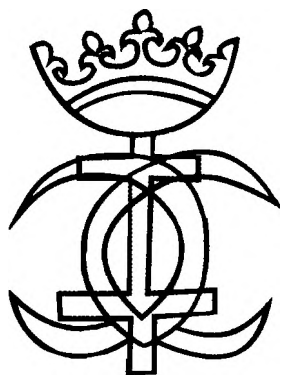
Rys. 20

Drugi znak wodny (rys. 20), odnaleziony w tym samym dziele, pojawia się tylko jeden raz na ostatniej czystej karcie tzw. przybyszowej. Bardzo często filigrany przyjmowały kształty różnych zwierząt nie tylko realnych, ale i zupełnie fantastycznych. Jednym z nich, pojawiającym się nie rzadko była właśnie po-

⁴⁴ *Biblia Sacra vulgate editionis Sixti V*, Bambergae, sumpt. Wolfgangi Mauriti Endteri, 1693.

⁴⁵ K. Małczyńska, dz. cyt., s. 132.

stać jednorożca⁴⁶. W heraldyce najczęściej wyobrażany był w skoku⁴⁷. Trudno stwierdzić, co oznaczają litery umieszczone pod rysunkiem. Prawdopodobnie jest to skrót nazwy jakiegoś stowarzyszenia lub towarzystwa zarządzającego czerpalnią wykorzystującą ten znak wodny. Litera „S” w języku łacińskim jest stosowana niekiedy właśnie jako skrót od słowa *societas* [towarzystwo, stowarzyszenie zakonne męskie]. Być może była to papiernia zakonna.

Rys. 21

Filigran przedstawiony na rys. 21 pochodzi z książki pt. *Vita Francisci Borgiae* wydanej w roku 1603 w Moguncji⁴⁸. Znak ten przedstawia insygnia Karola III, księcia Lotaryngii i jego żony Klauдії Francuskiej. Według badań Karola Briqueta po raz pierwszy tego filigranu użyto w roku 1578. Z czasem stał się on bardzo popularny w papierniach lotaryńskich. Briquet sugeruje również, że opisywany znak wodny może pochodzić z konkretnej papierni założonej w roku 1580 przez pana Auberta w miejscowości Arches⁴⁹. Miasto, gdzie wydano omawianą pracę, leży w niewielkim oddaleniu od terenów Lotaryngii. Jest więc bardzo prawdopodobne, że papier wytwarzany we francuskiej papierni trafił do niemieckiego drukarza.

Przedstawione tu filigrany to jedynie wybór spośród odnalezionych na kartach starych druków przechowywanych w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Rzeszowie. Należy zaznaczyć, że rozpoznanie odnalezionych znaków wodnych jest w wielu przypadkach hipotetyczne. Niemożność dotarcia do wielu materiałów, które mogłyby w większym stopniu pomóc w identyfikacji opisywanych filigranów, nie pozwala na dokładne wskazanie konkretnej papierni, z której pochodził dany znak wodny. Również wiele z odnalezionych filigranów

⁴⁶ Tamże, s. 133.

⁴⁷ Kopański W., *Słownik symboli...*, s. 125.

⁴⁸ P. de Ribadeneyra, *Vita Francisci Borgiae Tertii Societatis Jesu Generalis*, Moguntiae, excudebat Balthasar Lippius, 1603.

⁴⁹ K. Briquet, *Les Filigranes*, t. 2, s. 493.

nie udało się skopiować ze względu na zły stan techniczny papieru lub odbicie ich w miejscu niedostępnym, np. na złączu kart. Niemniej badania przeprowadzone właśnie na tym konkretnym zbiorze, pozwalają na poszerzenie wiedzy na temat znaków wodnych zachowanych na drukach przechowywanych w polskich bibliotekach kościelnych.